

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN QRAMMATİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fərzanə Məhəddin qızı Ağayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2025

Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Rəsmi opponentlər:

Filologiya elmləri doktoru, professor
İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayah Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günəl Baxşeyiş qızı Paşayeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mətanət Hidayət qızı Məhərrəмова

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan dili inkişaf prosesi ilə öz zəngin tarixini əks etdirir. Şübhəsiz ki, dil tarixin güzgüsü funksiyasını daşıyır və özündə müəyyən bir xalqın tarixi ilə bağlı müxtəlif faktları, min illik hadisələri, həmçinin xalqın genetik kodlarını özündə yaşadır. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan dilinin tarixi ilə məşğul olan mütəxəssisləri və eləcə də ümumilikdə linqvistləri maraqlandıran mübahisəli məsələlərin həllində etibarlı mənbə kimi çıxış edən qiymətli bir xəzinədir. Dil tarixçilərinin və türkoloqların ən ümdə vəzifələrindən biri dastanda araşdırılmamış məsələləri aşkar etmək və onları tədqiqata cəlb etməkdir. Məlumdur ki, dastanın söz tərkibinin əksəriyyət hissəsi - türkmənşəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda kifayət qədər ərəb və fars mənşəli sözlər də mövcuddur.

Dastanın bəzi dil və məzmun xüsusiyyətlərinin islamazadərki dövrün xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə baxmayaraq, yazıya alındığı vaxt artıq islamın yayıldığı vaxta uyğun gəldiyindən burada islam dininin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Lakin ərəb və fars mənşəli sözlərin təsirinə baxmayaraq, dastan dili türkmənşəli leksikanın üstünlük təşkil etməsinə görə fərqlənir. Bu baxımdan dastan dilinin qrammatik aspektdən tədqiqi bir çox mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirə bilər.

Qeyd edildiyi kimi, Dastan dili klassik ədəbiyyatımızın dili ilə müqayisədə əcnəbi dillərin təsirinə nisbətən az məruz qalmışdır. Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid qrammatik kateqoriyaları, xüsusən də köməkçi nitq hissələrini günümüze qədər gətirib çıxarmış ən etibarlı mənbə olaraq diqqəti cəlb edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinən köməkçi nitq hissələrinin tədqiqata cəlb olunması dilçilik elmi üçün olduqca aktual bir mövzudur. Bu baxımdan dissertasiya boşluq kimi diqqəti çəkən bu həlli vacib olan məsələyə həsr olunmuşdur.

Türk dillərinin ən gözəl və diqqəti cəlb edən əsərlərindən biri, oğuzların adət-ənənəsini, zəngin folklorunu, həyat tərzini özündə əks etdirən, ana dilimizin xəzinəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” artıq uzun müddətdir ki, türkoloqların, dil tarixçilərinin araşdırma obyektinə

çevrilmişdir. Dastanın bir neçə fərqli nüsxədə aşkarlanması, ərəb qrafikasının çətin oxunuşu, bəzi sait səslərin yazılmaması tədqiqatçılar arasında mübahisələr yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Mətnlərin müəyyən fərqlərlə oxunuşu, əlbəttə, dastanın qrammatik tədqiqinə də təsir etmişdir.

“KDQ” dastanı dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid qrammatik kateqoriyaları, xüsusən də köməkçi nitq hissələrini günümüzdə qədər gətirib çıxarmış etibarlı mənbədir. Dastanda işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir və mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

“KDQ” dastanı ilk dəfə Kilisli Rüşad tərəfindən 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə, ikinci dəfə isə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən 1938-ci ildə nəşr edilmişdir¹. Dastanın dili Azərbaycan dilçiliyində Türkiyə dilçiliyinə nisbətən gec tədqiq edilsə də, əsər çoxsaylı elmi tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Abidənin tam nəşri Azərbaycanda 1939-cu ildə baş vermişdir. Samət Əlizadə, Fərhad Zeynalovla bərabər 1988-ci ildə Dastanın orijinal mətninin nəşrə hazırlamışdır². “KDQ” dastanı bir neçə dəfə 1962, 1999, 2004 -cü illərdə yenidən çap edilmişdir. Bu variant 2016-cı ildə Kamal Abdullanın redaktəsi ilə təkrar nəşr olunmuşdur. Dissertasiya işində son nəşr kimi KDQ həm 2016-cı il nəşrindən³, həm də M. Ərginin tərtibatında olan nüsxədən istifadə olunmuşdur⁴.

Qeyd edək ki, əsərin həm mətni, həm də qrammatik baxımdan tədqiqi Azərbaycan qorqudşünaslarının daim diqqətində olmuşdur. H.Arslı, Ə.Abid, M.A.Dadaşzadə, F.Zeynalov, S.Əlizadə, Ş.Cəməşidov, K.Abdulla, Q.Kazımov, Ə.Tanrıverdi, V.Zahidoğlu, S.Əliyeva və b. dastanın Azərbaycandakı tədqiqatçılarındandır.

¹ Dedem Korkut / Hazırlayanı O.Ş.Gökyay. – İstanbul: Arkadaş Matbaası, –1938. – 171 s.

² “Kitabi-Dədə Qorqud” / tərtib, transkripsiya F.Zeynalov, S.Əlizadə, red. E.Əlibəyzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 265 s.

³ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev / - Bakı: TEAS Press, – 2016. – 404 s.

⁴ Ergin, M. Dede Korkut kitabı / M.Ergin. – Ankara: Türk Dil Qurumu, – 2003. – 147 s.

Abidənin tədqiqi istiqamətində Ə.Dəmirçizadə⁵, T.Hacıyev⁶ və N.Cəfərovun⁷ əsərləri dilçiliyimiz üçün qiymətli töhfədir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi”⁸ əsəri də bu sahədə uğurlu nəşrlərdəndir.

Son dövrlər “KDQ” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş çox sayda elmi konfranslar təşkil olunmuşdur. Bu konfransların nəticəsi kimi bir çox elmi jurnal və məcmuələr nəşr edilmişdir. Dastan dilinin fonetik, leksik, qrammatik qatları çoxsaylı araşdırmalarda işıqlandırılmışdır. Bundan əlavə, son illər dastan dilinə çox sayda fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları həsr olunmuşdur.

Bu sahədə xüsusən Samət Əlizadənin əvəzsiz əməyi qeyd olunmalıdır. S.Əlizadə dəfələrlə Dastan dilini müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb etmişdir. Bundan əlavə, Avropada və Rusiyada türkologiya sahəsində bir sıra tədqiqatçılar dastanının dilinə aid dəyərli araşdırmalar aparmışdır. F.Ditsdən başqa T.Neldeke, V.V.Bartold, A.Y.Yakubovski, V.M.Jirmunski Dastanın həm tərcüməsini etmiş, həm də onu müxtəlif aspektlərdən araşdırmışlar.

Xüsusən V.V.Bartoldun bu sahədə xidmətləri əvəzsizdir. O, dastanı rus dilinə filoloji tərcümə etmişdir.

“KDQ” bir çox aspektdən həm dilçilərin, həm tarixçilərin, həm ədəbiyyatşünasların, etnoqrafların və başqa sahələrdə çalışan araşdırmaçıların diqqətini cəlb etmiş və gələcəkdə də cəlb edəcəkdir. Bu haqda dissertasiyada geniş məlumat verilmişdir.

Dastanın dili və məzmununun xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı,

⁵ Dəmirçizadə, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.

⁶ Hacıyev, T.M. Azərbaycan dili tarixi / T.Hacıyev, K.Vəliyev. – Bakı: Maarif, – 1983. – s.186; Hacıyev, T.M. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz / T.Hacıyev. – Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, Elm, – 1999. – 216 s.

⁷ Cəfərov, N. Kitabi-Dədə Qorqudun dili // Türk dünyası: Xaos və kosmos, – Bakı: Bakı Universiteti, – 1998. – s. 92-95; Cəfərov, N. “Dədə Qorqud” eposundan “Kitabi-Dədə Qorqud”a // Eposdan kitaba, – Bakı: Maarif, – 1999. – s.60-118

⁸ Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nın qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil) / – Bakı: Elm, – 2018. – 491 s.

etnolinqvistikasını əks etdirən dəyərli əsər kimi araşdırılması hər zaman aktualıq kəsb etmişdir. Abidənin dili bütövlükdə elmi əhəmiyyət daşısa da, boylarda işlənən köməkçi nitq hissələri də dil tariximiz üçün əvəzsiz qaynaqdır. Çünki bəzi köməkçi nitq hissələrinin tarixi inkişafını izləmək, bu haqda tutarlı məlumat vermək və dəqiq elmi təhlillər aparmaq üçün KDQ ilkin mənbə hesab olunur. Əsərin dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin qrammatik-semantik təhlili isə geniş tədqiq edilmədiyi üçün bu dissertasiya mövcud boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır. Dastan dilindəki köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu Azərbaycan dili və digər türk dilləri kontekstində öyrənmək tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Tədqiqatın predmeti isə dastanda işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin qrammatik-semantik cəhətdən təhlilidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini aşkarlamaqdır. Bu məqsədlə əlaqədar olaraq dastanda işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin təsnifini, mənə incəlikləri, fonetik xüsusiyyətlərini, bəzi qrammatik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu baxımdan aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək məqsədəuyğun hesab edilir:

- Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi ilə bağlı mövcud olan fikirləri təhlil etmək;

- köməkçi nitq hissələrindən biri kimi qoşmaların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək, onlarda nəzərə çarpan qrammatik sinonimlik, qrammatik omonimliyi göstərmək;

- dastanda işlənmiş qoşmaların spesifik cəhətlərini üzə çıxarmaq;

- dastanda işlənmiş bağlayıcıların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini göstərmək, onların spesifik cəhətlərini ayrı-ayrı mənə qrupları əsasında təhlil etmək;

- dastanda geniş şəkildə işlənən ədatların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, onların spesifik cəhətlərini göstərmək;

-

- Modal sözləri semantik-qrammatik cəhətdən təhlil edərək, ona məxsus xüsusiyyətləri aşkarlamaq;

- Dastanda işlənən köməkçi nitq hissələrində nəzərə çarpan qrammatik sinonimliyi və qrammatik omonimliyi üzə çıxarmaq;

- Nida və səstəqlidi sözlərin xüsusi nitq hissələri olmasına baxmayaraq, dastanda işlənən bu söz qruplarının da qrammatik-semantikasını təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli və müqayisəli metodlardan istifadə edilsə də, təsviri metod aparıcı mövqe tutur. Yeri gəldikcə, dissertasiyada statistik metoddan da istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Müasir Azərbaycan dilində olan köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti “KDQ” dastanında öz əksini tapır.

-“KDQ” dastanında işlənmiş qoşmalar artıq müəyyən dərəcədə formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, əksəriyyəti milli mənşəli olan qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük, çıxışlıq halları ilə işlənir. Müəyyən məna qrupu daxilində qrammatik sinonimlik daha çox müşahidə edilir, qrammatik omonimlik az da olsa, aşkarlanır. Qrammatik antonimliyə isə çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Bağlayıcıların bir qismi ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdir.

-“KDQ” dastanında işlənən ədatlar, əsasən, milli mənşəli sözlərdən ibarətdir. Ədatların bəziləri şəkildə formalaşmaya doğru inkişaf edir. Bu ədatların çoxu öz müstəqil mənalardan tam ayrılmamışdır. sinonimlik ədatların məna qrupları daxilində olur və cümlədə yaratdıqları məna çalarları bir-birindən fərqlənir. Ədatlardakı qrammatik sinonimlik qoşmalara nisbətən az müşahidə olunur. Ədatların bir qrupu başqa köməkçi nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edir.

-“KDQ” dastanında olan modal sözlər bir qrammatik kateqoriya kimi tam formalaşmadığı üçün ərəb və fars dilindən alınmış sözlər bu mövqedə çıxış edir.

-“KDQ” dastanında işlənmiş səstəqlidi sözlər ayrıca bir qrup kimi formalaşmış və əsasən, milli mənşəli sözlərdən ibarətdir.

-“KDQ” dastanında işlənmiş bütün köməkçi nitq hissələri işlənmə tezliyinə görə qruplaşdırılmış və statistik hesablamalara görə ədatların ən aktiv köməkçi nitq hissəsi olduğu müəyyən edilmişdir.

- “KDQ” dastanında işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin ümumi statistik mənzərəsi təsvir olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, modal sözlər ən az işləkliyə malik olan nitq hissəsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş köməkçi nitq hissələri ilk dəfə sistemli şəkildə fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri, tarixi inkişafı, təsnifi, eləcə də semantik funksiyaları, türk dillərinin oğuz qrupunun dil xüsusiyyətləri və eyni zamanda, başqa qədim türk yazılı abidələrinin faktları nəzərə alınaraq, tarixi-müqayisəli, statistik və təsviri metoddan istifadə edilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qoşmaların, ədatların, bağlayıcıların, modal sözlərin, nidaların, səstəqlidi sözlərin qrammatik-semantik xüsusiyyətləri geniş aspektdən tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə araşdırılmışdır. Türk dillərinin ümumi qrammatik problemlərinə, o cümlədən qeyd olunan dillərdə köməkçi nitq hissələrinin təsnifi məsələsinə “KDQ” dastanının dili materialları əsasında yeni elmi-nəzəri baxış ortaya qoyulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Dastan dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələri artıq “KDQ” yazıya alındığı dövrdə formalaşmağa başlamışdır.

Ümumilikdə, türk dillərində “KDQ” yazıya alındığı dövrə qədər köməkçi nitq hissələri az inkişaf etmiş və milli mənşəli köməkçi sözlər tam öz müstəqil mənasından ayrılmadan çıxış etmişdir. Bütün köməkçi nitq hissələri içində dastanın dilində ən aktiv olan ədatlar türk dillərində qrammatik kateqoriya kimi tarixi abidələrdə və müasir dillərdə inkişaf edərək müstəqil kateqoriya kimi formalaşmışdır. Bunları nəzərə alaraq, dastan dilindəki köməkçi nitq hissələrinə aid nümunələrə əsas mənbə kimi istinad edilmişdir. Araşdırma zamanı statistik hesablamalar aparılmışdır. Dastan dilində işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin əsas etibarilə türk mənşəli qatdan ibarət olduğu aşkarlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi tarix, dil, sosioloji linqvistika və eləcə də etimologiya, etnoqrafiya sahələri üçün həm nəzəri, həm də

praktik əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiyadan köməkçi nitq hissələrinin semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində gələcək tədqiqatlar zamanı tarixi mənbə kimi istifadə edilə bilər. O cümlədən, statistik metoddan istifadə edilməsi və etnodil nəticələri linqvistik araşdırmalarda əhəmiyyət kəsb edə bilər. Tarixi linqvistika üçün mühüm mənbə hesab olunan yazılı abidələrin dilindən alınan bir çox vahid etimoloji və qrammatik təhlillər aparıldığından bu sahədə xüsusi dəyərə malikdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya ilə bağlı əsas müddəalar müəllifin beynəlxalq və respublika elmi konfranslarındakı məruzələrində, dərc olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müxtəlif məcmuələrdə 10 elmi məqalə, 1 respublika və 1 beynəlxalq konfrans materialı çap olunmuşdur. Bunlar dissertasiyanın ümumi məzmununu əhatə edir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi Giriş -11 səhifə (19609 işarə), I fəsil - 36 səhifə (67722 işarə), II fəsil - 30 səhifə (53537 işarə), III fəsil - 36 səhifə (59305 işarə), nəticə - 4 səhifə (5496 işarə), 241 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı - 19 səhifə, ixtisarlara və şərti işarələrin siyahısı - 1 səhifə olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 136 səhifə, 205669 işarə sayından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Kitabi-Dədə Qorqud**” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin valentlik imkanları və qoşmaların **qrammatik-semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. “**Kitabi-Dədə Qorqud**” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin valentlik imkanları” adlı I paraqrafda ümumilikdə dastanda işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin semantik variasiya etmək imkanları təsvir edilmişdir. Nitq hissələri ilə bağlı bir sıra nəzəri məsələlərin araşdırılması, onların sintaqmatik baxımdan təhlili, eləcə də digər dil vahidləri ilə əlaqəli işləklilik xüsusiyyətləri, valentlik imkanları xüsusi tədqiqat tələb edən aktual problemlərdəndir. Dilin xüsusi funksionallığa malik vahid sistem kimi qəbul olunması onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən mexanizm kimi araşdırılmasını tələb edir. Müasir dilçilikdə mühüm lingvistik kateqoriyalardan biri hesab olunan valentlik müxtəlif dil səviyyələri üzə dil vahidlərinin əlaqələnmə xüsusiyyətlərini əks etdirməklə “dilin inkişafı və funksionallıq mexanizminin anlaşılması məqsədilə qrammatik quruluşun mahiyyətinin”⁹ açılması üçün təhlili nəzərdə tutur.

“**Qoşmaların qrammatik-semantik xüsusiyyətləri**” adlı II paraqrafında qoşmaların ümumi təsviri, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Türk dillərində işlənmə tezliyinə əsasən ən qədim köməkçi nitq hissəsi qoşma sayıla bilər. Müstəqil sözlərin tədricən öz leksik mənasından uzaqlaşaraq ismin müəyyən halında işlənən sözə birləşib yeni qrammatik məna kəsb etməsi, eləcə də, artıq başqa söz qruplarından fərqlənərək paradiqma təşkil etmək qabiliyyəti iltisafı dillər üçün dilin inkişaf prosesində təbii hadisə idi.

Zaman və məkan bildirənlər.

Bərü qoşması. Heç təsadüf deyil ki, M.Ərgin də sözün indeksini göstərərək onu ayrıca həm zərf, həm də *-dan* hal şəkilçisindən sonra işlənən qoşma kimi ayıraraq vermişdir¹⁰. Müəllif “Türk dil bilgisi” əsərində də *beri* qoşmasından bəhs edir və adı çəkilən qoşmanın çıxışlıq halla işləndiyini qeyd edir¹¹.

⁹Солганик Г.Я. Валентность как лингвистическая категория // – Москва: Русский язык за рубежом, – 1994. № 4, – с. 49-55.

¹⁰ Ergin M. Dede Korkut Kitabı. İndeks. 1-2. Ankara. Türk Dil Kurumu, – 2018. – s.43

¹¹ Yenə orada. -s.369

Nümunələrdən göründüyü kimi, Dastan yazıya alındığı dövrdə artıq söz müstəqil mənasından ayrılmağa başlayır və qismən də olsa, qoşma kimi semantik fəaliyyət göstərir.

Ala/ələ qoşması. Bu qoşma “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində *tərəf*, *doğru* mənasında işlənmişdir. Bu səbəbdən də istiqamət bildirən sözlərlə sinonim cərgə yaradır. Türkoqlar da bu sözün qədim semantikasında məhz *tərəf*, istiqamət məzmunu görmüşlər. A.Qaben “alın-tərəf”, “səmt”, “alt tərəf”¹² kimi izah etmişdir. Dastanda bir neçə yerdə *ala* qoşma kimi, bir çox yerdə isə rəng və böyük mənasında işlənmişdir, *Ala* sözü rəng bildirən sözlə omonimlik yaratmışdır: “*Eger erdir, eger arvatdur kurhusu ağac, Başun ala bakar olsam başsuz ağac, Dibün ala bakar olsam dibsüz ağac*”¹³.

Bu söz dastanın dilində yeddi dəfə qoşma kimi işlənmişdir. Başqa yerlərdə isə rəng və böyük mənasını bildirir: *Ağ yüzlü ala göz-lü* kimi misalda həqiqətən də rəng bildirir. *Ala/ələ* qoşmasının omonim mənası, yəni rəng bildirən semantikasi qorunub saxlanmışdır, lakin qoşma kimi semantik funksiyası dayandırılmışdır.

Taşı qoşması. Bu qoşma *dışarı* mənasında işlənmişdir. Bu fonetik variantda və qoşma semantik funksiyasında tək bir yerdə işlənmişdir: “*Ol məlun dəxi kaladan taşı gəlüp bunlara müqabil oldu, ər oldu*”¹⁴. *Taşı* və *ıçrə* qoşmaları semantik cəhətdən antonimlik təşkil edir. Belə ki, *taşı dışarı*, *ıçrə* isə *ıçəridə* mənasını verir.

İçre qoşması. *İç+re* qoşması içində, arasında mənasını bildirir. Yazılı abidələrdə bunun antonimi kimi *taşı*, *taşra*, *daşra* qoşmaları çıxış edir ki, qeyd edilən qoşmaların heç biri hal-hazırda müasir dilimizdə işlək deyil və arxaizm hesab olunur. J.Deni *ıçrə* qoşması haqqında yazarkən qeyd edir ki, həmin qoşmaya çağatay və uyğur dillərində də rast gəlinir¹⁵.

Dissertasiyada *içün*, *cəlayın/ciləyın/ləyın*, *kimi*, *ilə* qoşmaları da tədqiq olunmuşdur.

¹²Qaben A.M. Eski türkcə qrameri.Türk tarih kurumu basım evi. Ankara.1988. s.128

¹³ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.232.

¹⁴ Yənə orada. – s.271.

¹⁵ Deny J. Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Kabaçlı, –2009, – s.559.

Dastanın dilində işlənən qoşmalar bir nitq hissəsi kimi formalaşmağa başlayır, hətta bəzi qoşmalar öz intensivliyi ilə seçilir. Lakin ümumilikdə, bütün qoşmalar üçün aktivlik xarakterik deyil. Müasir dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində işlənən qoşmaların bir çoxuna dastan dilində rast gəlinir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Dastanda işlənmiş bağlayıcı və modal sözlərin qrammatik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil üç paraqrafından ibarətdir. I paraqraf **“Dastanda işlənmiş bağlayıcıların ümumi təsviri”** adlanır.

Tarixi abidələrin təqdim etdiyi materiallara istinad etməklə türk dillərində tarixən bağlayıcıların olmamasını ehtimal etmək olar. Belə ki, bağlayıcı vəzifəsində müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər çıxış edirdi. Bu fəsildə bağlayıcıların formalaşma xüsusiyyətləri izah edilir.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müşahidə olunan bir çox bağlayıcılar öz leksik-semantik dəyişkənliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bağlayıcıların rolu, fəaliyyət dairəsi qoşmalarla müqayisədə çox genişdir və bağlayıcılar dildə daha mühüm rola malikdir.

Süni, xalq dilindən uzaq orta əsr türkdilli ədəbiyyatında rast gəlinən bağlayıcılar ərəb və fars mənşəlidir ki, bunu müasir türk dillərində də müşahidə edirik. Bu fikri A.M.Şerbak da təsdiq edirdi¹⁶. *Və bağlayıcısı* milli mənşəli *ilə bağlayıcısı* ilə bəzi hallarda sinonim cərgə yaradır. Lakin bəzi situasiyalarda və cümlənin əvvəlində gələrək öz semantikasını genişləndirir və cümləyə giriş xarakteri yaradır.

*“Və dəxi neçə buna bənzər söz söylədi”*¹⁷.

Maraqlıdır, dastanda *və bağlayıcısının həm bağlayıcısı ilə birlikdə və həm şəklində işlənməsinə* də rast gəlinir. *“Həm səninlə ox atalım. Məni keçərsən, anı dəxi keçərsən və həm səninlə*

¹⁶ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова) / А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1987. – 151 с

¹⁷ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.205.

gürəşəlim”¹⁸.

İlə bağlayıcısı. Bu sözün əvvəllər qoşma olması dilçilik ədəbiyyatında şübhə doğurmur. Həm Azərbaycan, həm də başqa türk dillərində öncə qoşma kimi işlənmişdir. Lakin sonralar semantik-funksional genişlənmə baş vermiş və bu söz eyni zamanda bağlayıcı funksiyası daşımağa başlamışdır. *Və* bağlayıcısı ilə *ilə* morfemi söz və bəzi birləşmələrini biri-birinə bağlayır, bir-birinə sinonim ola bilir. Amma *və* bağlayıcısının işlənmə dairəsi *ilə* morfeminə nisbətən daha genişdir.

Abidənin dilində *ilə* bağlayıcısına həm qoşma, həm bağlayıcı semantikasi ilə rast gəlmək olur. Demək, *ilə* morfemi artıq hər iki funksiyanı yerinə yetirməklə qrammatik omonimlik yarada bilmişdir.

*“Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!”*¹⁹

Amma bağlayıcısı. *Amma* bağlayıcısı lakin, *fəqət* və *yoxsa* bağlayıcıları ilə sinonim cərgə yaradır. Tabesizlik bağlayıcısı olduğu üçün dastanın dilində az işlənmişdir. Mənşəyinə görə *amma*, *lakin*, *fəqət* bağlayıcılarının hər üçü alınmadır.

*“Babamdan can dilədim, amma vermədi”*²⁰.

Bəzən *əgər* bağlayıcısının əvəzinə işlənə bilir. *“Əmma gətirmüyəcək olursan, bu qatla öldürmədim, ol vəqit öldürürəm”*²¹.

Yoxsa bağlayıcısı. Qarşılaşdırma semantikasi ilə şərt arasında ortaq bir mövqe tutan bu bağlayıcıya nadir hallarda Dastanın dilində təsadüf edilir: *“Nə qaqarsan bana, ağam Qazan? Yoxsa köksündə yoxmudur iman?”*²².

Dissertasiyanın bu fəslində *çünki*, *zira*, *kim*, *da* bağlayıcıları da araşdırılmışdır.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində az işlənməsinə baxmayaraq, bağlayıcıların artıq formalaşmağa başlamasının şahidi oluruq. Doğrudur, bu vəzifədə çıxış edən sözlər bəzən əsas nitq hissəsi kimi çıxış etməkdə davam edir. Yuxarıda da

¹⁸ Yenə orada. s.240.

¹⁹ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.232.

²⁰ Yenə orada.– s.279

²¹ Yenə orada– s.277.

²² Yenə orada. – s.228.

qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin ləng formalaşması türk dillərində, o cümlədən oğuz qrupu türk dillərində ümumən nitq hissələrinin təsnifatına güclü təsir edirdi.

II fəslin ikinci paragraf **“Dastanda işlənmiş bağlayıcıların semantik-funksional xüsusiyyətləri”** adlanır.

Qrammatik funksiyasına görə bağlayıcılar cümlədə tabeli və tabesiz olaraq fərqləndirilir. Sintaktik vəzifəsinə və məna növlərinə görə bağlayıcılarda qrammatik omonimlik və qrammatik sinonimlik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bu xüsusiyyət “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də özünü göstərmişdir.

Dastanın dilində bağlayıcılar, tam formalaşmış bir nitq hissəsi kimi çıxış etmir. Məhz bu səbəbdən bəzi sözlər çoxfunksionalıq yaradır ki, həm bağlayıcı, həm də başqa nitq hissəsi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənir.

İlə (ilən) həm bağlayıcı, həm də qoşma kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, bu proses indi də davam edir.

Dəxi (*dahi, tagi, taki* və s.) bu söz bəzən əsərdə və eləcə də bəzi klassik ədəbiyyatda və bağlayıcısının əvəzinə işlənə bilir. Beləliklə, bu söz eyni zamanda, həm və bağlayıcına sinonimik cərgə təşkil edir bəzi məqamlarda, həm *da/də* bağlayıcı kimi çıxış etdiyi ədatla omonim olur.

Gərək bağlayıcısı və *gərək* modal sözü. Əlbəttə, zərflər və sifətlər köməkçi nitq hissələrinin yaranması üçün əsas baza kimi çıxış edir. Dastanının dilində *gərək* bu sıraya daxil sözlərdəndir. Müstəqil şəkildə həm bağlayıcı, həm də modal söz kimi çıxış edir.

Dastan yazıya köçürülən vaxt bağlayıcıların ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi kimi formalaşmasından danışmaq olar, lakin bu prosesin təzə başladığı və hələ tam normaya düşməməsi açıq aydın görünür. Fəslin sonunda Dastanın dilində işlənmiş bağlayıcıların təsviri və işlənmə yerlərini göstərən cədvəl tərtib edilmişdir.

II fəslin üçüncü paragraf **“Modal sözlərin qrammatik-semantik xüsusiyyətləri”** adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində çox az sayda işlənmiş bir neçə köməkçi nitq hissələri vardır ki, bunlardan biri də modal sözlərdir. Modal sözlər morfoloji cəhətdən dəyişməzdir, sözyaratmada iştirak etmir, heç bir cümlə üzvü ilə əlaqəyə girmir. Qeyd edək ki, *gərək, əlbəttə, qətiyyəən* və s.

modal sözlər bəzən türkologiyada zərf sırasında verilir²³. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz.

“*Ola kim*” və “*böylə kim*” isə bağlayıcılar sırasında verilmişdir. Doğrudur, bu leksemlərin əsas mənası “bəlkə”yə yaxınlaşır və Azərbaycan dilçiliyində dil tarixçiləri bu sözü əsasən modal sözlər sırasında verir, lakin düşüncəmizə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bu sözlərin tam modallaşmasından danışmaq tezdir. Göründüyü kimi, bu sözlər bağlayıcı olaraq tədricən modallığa yaxınlaşır: “*Oğlana qorxunc xəbərlər verəyim, ola kim, getmiyə, dönə*”²⁴. Və ya başqa bir nümunə: “*Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə Tənqri bizə bir yetman əyal verə, - dedi*”²⁵.

Dastanın dilində bir çox leksemlər işlənmişdir ki, bunları sabit modal sözlər adlandırmaq olar: *əlbəttə*, *əlhasil* və s.

Əlbəttə modal sözü. *Əlbəttə* modal sözü ərəb dilindən alınmadır. Dastanın dilində iki variantda *əlbəttə* və *əlbətdə* kimi işlənir. Məna qrupuna görə yəqinlik, təsdiq, razılıq bildirən bu leksemi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bir neçə yerdə görmək mümkündür. Məsələn: “*Çünki dedün əlbətdə varsam gərək. Yok, əlbətdə öldürsəm, gərəkdir*”²⁶ və s.

Nümunələrdən məlum olur ki, *əlbəttə* sözü tam modallıq bildirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bu söz başqa bir sözlə sinonimlik yarada bilmir. Belə ki, Dastan dilində modallıq semantik-funksional baxımdan passiv olduğundan və sözlər tam modallaşmadığına görə sinonim və omonim sözlərə rast gəlinmir. Yalnız bir yerdə təkrar kimi verilmişdir və mənası mütləq, vacib mənalara yaxınlaşır:

“*Əlbətdə və əlbətdə, Qazan bəg mana yetişsün*”²⁷.

Əlaqibət modal sözü. *Əlaqibət* modal sözü ərəb mənşəli olub, yekun, nəticə bildirir. Məsələn: “*Əlaqibət uzun yaşın ucu ölüm, axırı*

²³ Ergin M. Dədə Korkut kitabı / M.Ergin. – Ankara: Türk Dil Qurumu, – 2003. – s.115

²⁴ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.267.

²⁵ Yenə orada. – s.213.

²⁶ Yenə orada. – s.267.

²⁷ Yenə orada. – s.189.

ayrılıq”²⁸.

Əlaqibət modal sözü Dastanda tək bir yerdə işlənmişdir. Müasir dilimiz üçün arxaik sözdür. Görünür, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində yazıya köçürüldüyü zaman işləkliyi güclü olmamış, zamanla da tamamən arxaıkləşmişdir. Bu söz Dastanda semantik-funksional baxımdan məhdud şəkildə işlənir və *sonda*, *sonunda*, *nəhayət* mənalarında təsadüf olunur. Mənşəyinə görə ərəb dilindən alınmadır.

Olmaya modal sözü. Bu söz güman, ehtimal, şübhə bildirən modal sözə aid edilə bilər. Milli mənşəli, feil əsaslı modal sözdür. Dastanın dilində *olmıya* variantında qeydə alınmışdır: “*Olmıya* kim, bu ola”²⁹.

Sanki modal sözü. *Sanmaq* feilindən yaranmışdır. Ehtimallıq münasibəti mənasında işlənir. Dastanın dilində modallıq funksiyasında az işlənmişdir.

“*Sanasan kim, tar yolda tolu düşdi*”³⁰.

Məgər modal sözü. Dastanın dilində *məgər* sözünün *beləliklə* mənasında modal sözü kimi işlənməsi hallarına tez-tez təsadüf edilir: “*Məgər, xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı*”³¹ və s.

Dastan dilinin araşdırılması sübut edir ki, həmin dövrdə bütün köməkçi nitq hissələri kimi, modal sözlər də tam formalaşmamışdır, lakin artıq dildə aktivlik qazanmağa başlamışdır. Birmənalı şəkildə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində az sayda olsa modal sözlər işlənmişdir.

III fəsil “**Dastanda işlənmiş ədatların qrammatik-semantik xüsusiyyətləri. Dastandakı xüsusi nitq hissələri**” adlanır.

Bu fəslin birinci paraqraf “**Ədatların qrammatik-semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. Ədatlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında köməkçi nitq hissələrinin içində ən çox intensivliyə malik nitq hissəsidir. “*Türk dillərində ədatlar nisbətən yeni qrammatik*

²⁸ Yenə orada. – s.367.

²⁹ Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.240.

³⁰ Yenə orada. – s.264

³¹ Yenə orada.. – s.213

*kateqoriyadır və təxminən modal sözlərlə şəkilçilər arasında keçid mərhələsi kimi çıxış edir. Ədatların şəkilçiləşmək tendensiyası açıq-aşkar hiss olunur. Ədatların bir qismi sözlərə qoşularaq müstəqil fonetik şəklini itirir və şəkilçilər kimi fonetik hadisələrə məruz qalırlar. Ədatların işlənmə tezliyi onları qrammatik formaya çevirir.”*³² Bu səbəbdən ədatların bir çoxu bir neçə fonetik variantda işlənir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, qədim türk dillərində müstəqil sözlərin tez-tez köməkçi rolda çıxış etməsi nəticəsində ayrıca ədat qrupu yaranmışdır. Ədat, əsasən, isim, feil, nidalər əsasında formalaşmışdır. Türkologiyada qəbul edilmiş ümumi bir fikrə görə, ədatlar son min illikdə daha çox inkişaf etmiş və ədəbi dillərin formalaşdığı son iki yüz ildə daha çox vüsət almışdır.

Dünya türkoloqları, eləcə də Türkiyə dilçilərinin əsərlərində bütün köməkçi nitq hissələri ədatlar adı altında birləşdirilmiş, sırf ədatlar isə qüvvətləndirici ədatlar kimi verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan dilinin həm müasir vəziyyəti ilə bağlı, həm də tarixi qrammatika tədqiqatlarında ədatlar müstəqil nitq hissəsi kimi verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində ədatlar haqqında ilk məlumatı Ə.Abdullayev vermişdir³³. R.Quliyevanın qeyd edilən sahədəki tədqiqatları xüsusilə diqqətəlayiqdir³⁴. Onun “Müasir Azərbaycan dilində ədat” adlı dissertasiya işi ədatların tədqiqində müstəsna yer tutur³⁵.

Ədatların leksik mənası yoxdur, dəyişmir, heç bir suala cavab vermir, cümlə üzvü olmur. Ədat dildə yüksək işlənmə tezliyinə malik

³² Tanrıverdi Ə. Dədə Qorqud kitabının dil möcüzəsi / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s.504

³³ Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri / Ə.Z.Abdullayev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, – 1958. – 49 s.

³⁴ Quliyeva R. Bir neçə ədatın mənşəyi haqqında // – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri, – 1976. №3. – s. 40-46.; Quliyeva, R. Ədatların qrammatik xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri, – 1978. №6. – s. 57-63; Quliyeva, R. Tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında bir köməkçi vasitənin rolu // Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri, – Bakı: – 1983. - s. 94-96.

³⁵ Quliyeva R. Bir neçə ədatın mənşəyi haqqında // – Bakı: ADU-nun elmi əsərləri, – 1976. №3. – s. 40-46.

olub, sözün, söz birləşməsinin, cümlənin mənasını qüvvətləndirməyə xidmət edən köməkçi nitq hissəsidir.

Dastan dilində işlənən ədatları mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar: 1. türk mənşəli: *kim/ki, iştə/üştə*; 2. ərəb mənşəli: *axır, bəli*; 3. fars mənşəli: *bəs/pəs, məgər*.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənən ədatlar intensivliyinə görə başqa köməkçi nitq hissələrini üstələyir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqatı” əsərində ədatların müəyyən bir qismi tədqiq olunmuşdur. Ə.Tanrıverdi ədatlar haqqında yazır: “Dilçiliyimizdə “şəkililəşməyə doğru gedən ədatlar” başlığı altında öyrənilən *-ca/cə, -cana/cənə, -mı* kimi morfemlər yazılı abidələrin dilində artıq şəkililəşmiş şəkildədir. Bu fikir öz təsdiqini ən azı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində tapır: *alca, ağça, öldürsənə, aslandırmı, qaplandırmı*”³⁶.

Məgər ədatı. Dastan dilində daha çox rast gəlinən bu ədat dil tarixçiləri tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. J.Deni³⁷, M.Ergin³⁸ *məgər* sözünü bağlayıcıların sırasında vermişlər.

Müasir ədəbi dilimizdə *məgər* ədatı sabitləşmiş sual ədatı kimi verilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində intensiv işlənmiş ədatlardandır. *Məgər* ədatı *pəs/bəs* sözünün semantik qarşılığı kimi götürülür.

Bu ədat digər sual ədatları kimi cümlənin sual intonasiyasını artırır. Eyni zamanda, *məgər* ədatı təəccüb və təkid də bildirir. Adətən sual cümlələrində sualı qüvvətləndirmək məqsədi ilə işlədilir.

“*Məgər sən Qazan xanın oğlu deyilsən*”³⁹ və s.

Bu ədat bu gün də xalq danışığı dilində işlənir və şivələrimizdə *məyər, bəyəm* şəklində istifadə edilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində dilində *məgər* ədatı güman, ehtimal mənalı *bəlkə* sözünün da mənasında işlənir: “*Oğul*

³⁶ Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, –s.353

³⁷ Deni J. Türk Dil Bilgisi / J.Deni. – İstanbul: Kabaalçı, – 2009. – s.624

³⁸ Ergin M. Dede Korkut kitabı / M.Ergin. – Ankara: Türk Dil Qurumu, – 2003. – 147 s.

³⁹ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi red.: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.342

məgər sən istədiyin Baybecanın qızı Baniçəy ola”⁴⁰?

Beləliklə, Dastan dilində intensiv işlənmiş *məgər* ədatı *əgər* ədatı ilə antonim, digər sual ədatları ilə sinonimik cərgə təşkil edir. Eyni zamanda *məgər* ədatı *sən demə*, *demə* modal sözləri ilə qrammatik omonimlik yaradır.

-*mi* ədatı. -*mi* ədatının mənşəyi hələ də öyrənilməmişdir. Lakin bu barədə müxtəlif fikirlər söylənilməkdədir. Bəzi türkoloqların fikrincə, bu ədat işarə əvəzliyi *bu/mu*-dan törəmişdir⁴¹. Azərbaycan dilçiliyində isə parol olmasını güman edən alimlərimiz var.

Qeyd etmək lazımdır ki, -*mi* sual ədatı yüksək işlənmə intensivliyinə malikdir. Dastan boyu çox yerdə təsadüf edilir.

Pəs ədatı bəzən *məgər* sözü ilə də sinonimlik təşkil edir. Belə ki, hər iki söz nağıl söyləmədə medial funksiyada çıxış etmək xüsusiyyətinə malikdir. Leksik-semantik xüsusiyyətinə görə hər zaman sual cümlələrinin formalaşmasında iştirak edir: “*Bəli, canum baba, eylə isterem, pəs varasın bir cici-bici türman qızını alasın*”⁴².

Azərbaycan dilinin tarixini öyrənən böyük dilçilərimiz nida və təqlidi sözləri tədqiqat obyektinə kimi öyrənməmişlər. Düzdür, bizim mövzumuzun köməkçi nitq hissələri olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olan xüsusi nitq hissələrinin nəzərə çarpan xüsusiyyətlərini də diqqətə çatdırmaq istədik.

III fəslin ikinci paragrafı “**Dastan dilində işlənən xüsusi nitq hissələri**” adlanır. Paraqrafın I hissəsi “**Kitabi-Dədə Qorqud**” dastanındakı **nidaların qrammatik-semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. Nidalar hər bir dildə mövcud olan, lakin dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif cür təsnif olunan söz qrupudur. Tədqiqatçılar məsələyə yanaşma aspektindən asılı olaraq, nidaları köməkçi nitq hissəsi kimi araşdıraraq təsnifata daxil etmişlər. Nidalar Q.Kazımovun da bölgüsündə köməkçi nitq hissələri sırasında verilmişdir.

⁴⁰ Yenə orada.– s.342

⁴¹ Moskalskaya O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: [Elektronische ressource] / O. Moskalskaya. – Mockau: Hochschule, – 1975. URL: https://www.scribd.com/doc/239828513/Text-and-Discourse-8I_s.509

⁴² “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.123

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində rast gəlinən nidalar xitablarla işlənməsi ilə bərabər, həm də bir çağırış semantikasını daşıyır. Nida təhrik, məcbur etmə qabiliyyətinə malikdir.

Ay nidası. Bu nida haqqında məlumat verən M.Ərgin çağırış nidasının Azərbaycan dilində bu gün də işlək olduğunu vurğulayır⁴³.

“Görərmisin, ay oğul, nələr oldu?! Oğul, ay oğul”⁴⁴.

Bu nida Dastanda bir neçə yerdə *oğul* xitabından öncə işlədilir.

A nidası. “*Oğul xaberin, a Dirsə xan digil mana*”⁴⁵.

Lakin bu gün həm də təəssüf, təəccüb bildirdiyi halda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində buna təsadüf edilmir. Bu nida başqa bir nida ilə sinonimlik yarada bilmir. Lakin iddia etmək olmaz ki, canlı danışiq dilində bu nidanın omonimlik yaratmaq qabiliyyəti olmamışdır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yazıya köçürülmüş variantları arasında belə ciddi fərqlər mövcuddur.

Hay nidası. “*Hay! Demədin baş görürəm cəlladı olur*”⁴⁶.

Çağırış nidası kimi səslənən bu nida təhrik və məcburiyyət semantikasını daşıyır.

Hu nidası. “*Qanturalı Sarı tonlu qız eşqinə bir hu dedi*”⁴⁷.

Ancaq savaşa və ya hücumla hazırlaşan an daha çox istifadə edilən bir nidadır. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, “*hu*” nidası sonralar bir çox türk dövlətlərində, o cümlədən Osmanlıcada da döyüşdən əvvəl istifadə olunan nida olmuşdur.

Emosionallıq bildirən nidalar.

Buy nidası. “*Buy, dəli boğma çıxaracaq olanca eybimizi qaqdı*”⁴⁸.

Bu nida təəccüb, maraq bildirən bir sözdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bir tək yerdə işlənmişdir. Qeyd edək ki, bu

⁴³ Ergin M. Dede Korkut kitabı. İndeks 1-2. -Ankara: Türk Dil Kurumu, –2018, – s.456.

⁴⁴ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.404

⁴⁵ Yenə orada. – s.404

⁴⁶ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.404

⁴⁷ “Kitabi-Dədə Qorqud” – / Elmi redaktor: K.Abdullayev/ - Bakı: TEAS Press, – 2016. – s.406

⁴⁸ Yenə orada. – s.406.

gün də canlı danışiq dilimizdə təəccüb bildirir.

Alınma leksem olan *aman* “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində omonim kimi də işlənmişdir. M.Ərgin bu sözü yalnız tam mənalı leksem kimi vermiş, onun nıdaya keçid mərhələsini qeyd etməmişdir.

Ya nıdası. Bu nıda da müraciət xarakterlidir. Xıtabdan əvvəl işlənir. Müəyyən cəhətdən semantıkası “*ay*” və “*a*” nıdalarına yaxınlaşır, lakin tam mənada sinonimik cərgə yarada bilmir. Məsələn, “*ay*” nıdası yalnız kədərli notlara köklənmiş bir nıdadır, “*a*” nıdası çağırış xarakterlidir, “*ya*” nıdası bunlardan fərqli olaraq xıtabdan öncə işlənir: *Ya Əzrayıl, Ya Cəbrayıl* kimi xıtablardan öncə gələn nıda sayğı və hörmət simvolu kimi çıxış edir.

Birmənalı şəkildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində daha çox aktiv olan nıda “*hey*” nıdasıdır. Belə ki, bu nıda bir çox boyun başlığında yer alır və ya sonda Dədə Qorqudun duaları bu nıda ilə bitir. Bəllidir ki, Dədə Qorqud daha çox sözlərini “xanım *hey!*” xıtabı ilə bitirir. *Hey* nıdası başqa bir nıda ilə əvəzlənmir, yəni onun sinonimi yoxdur. Çağırış və nəticə bildirir – söyləmi bir son kimi işarələyir. Sanki “*hey*” nıdası artıq boyun bitdiyinə dair siqnal rolu oynayır.

Göründüyü kimi, nıdaların “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki semantik funksiyası o qədər də geniş deyil, sinonimlik yaratmaq qabiliyyəti məhduddur və ya heç təsadüf olunmur.

III Fəslin bir paraqrafı da “**Dastandakı səstəqlidi sözlər**” adlanır. Səstəqlidi sözlər ayrıca bir söz qrupudur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bəzi sözlərə rast gəlmək olur ki, bunlar məhz səstəqlidi söz qrupuna aid edilə bilər. Bu sözlərin bəzisi sadə, bəzisi düzəltmə, bəzisi də təkrar və ya cüt şəkildə işlənir. Qeyd edək ki, səstəqlidi sözlər milli mənşəlidir. Dastanın dilində alınma təqlidi sözlərə təsadüf edilmir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində *çakdı, çatlat, çırp, kişnəmək, manrıışmaq, mavıldamaq, burcuq-burcuq, yıldır-yıldır, yalab-yalab, böyürə-böyürə* və s. səstəqlidi sözlərə rast gəlirik.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində təkrarlanaraq işlənən səstəqlidi sözlərin onlardan düzələn feillərlə birlikdə intensivlik yaratması müşahidə olunur.

Abidənin dilində qeydə alınmış səstəqlidi sözlərini müasir dövrdə işlənmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

a) İzləri tamamilə silinib getmiş, müasir dövr üçün arxaikləşən səstəqlidi sözlər: *burcuq-burcuq, vaf-vaf, yab-yab, yalab-yalab, gü-gü, qas-qas* və s.

b) İzləri başqa nitq hissələrində az və ya çox dərəcədə qalan səstəqlidi sözlər: *işilda, parla, qargə* və s.

c) Müasir dildə işlənən səstəqlidi sözlər: *fısıldamaq, çapmaq, kişnəmək* və s.

Beləliklə, Dastanın dilində işlənən səstəqlidi sözlərin təhlili göstərir ki, səstəqlidi sözlər artıq o dövrdə də aktiv şəkildə söz yaradıcılığında iştirak edirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində belə sözlərdən düzələn feillər nəzərə çarpır.

Araşdırmadan əldə olunmuş əsas elmi-nəzəri nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üzərində tədqiqatdan aydın olur ki, o dövrdə köməkçi nitq hissələri hələ formalaşma mərhələsindədir. Lakin köməkçi nitq hissələri kimi çıxış edən sözlərin bir çoxu öz müstəqil mənasından tam ayrılmamış və dastan dilində qrammatik omonim kimi nəzərə çarpır.

2. Dastan dilində bir qisim qoşmalar çox az işləkliyə malikdir ki, bu da müxtəlif səbəblərlə izah edilə bilər. Az işlək olan qoşma artıq öz sinonimi tərəfindən sıxışdırılaraq aktiv fonddan çıxarılır, yeni yaranmağa başladığı dövrdə aktivlik qazana bilmir, qoşma kimi semantik funksiyası dayanır. Məsələn, *cəlayın // ciləyin // ləyin* qoşması aktivlik qazana bilməmiş və kimi qoşması tərəfindən sıxışdırılmışdır, hətta o dərəcə sıxışdırılıb aktiv fonddan çıxarılmışdır ki, nə ədəbi dildə, nə də xalq danışığı dilində qorunub saxlanılmışdır.

3. *Taşı və içrə* qoşmaları müstəqil mənalərini bir çox türk dillərində qoruyub saxlamalarına baxmayaraq, qoşma kimi passiv fonda keçmişdir. *Ala//ələ* qoşmasının omonim mənası, yəni rəng bildirən semantikasi qorunub saxlanmışdır, lakin qoşma kimi semantik funksiyası dayanmışdır.

4. Dastan dilində qoşma bir nitq hissəsi kimi formalaşmağa başlayır, hətta bəzi qoşmalar öz intensivliyi ilə seçilir. Lakin ümumilikdə, bütün qoşmalar üçün aktivlik xarakterik deyil. Müasir

dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində işlənən qoşmaların bir çoxuna dastanın dilində rast gəlmək olur. Dastan dilində “*kimi, ilə*” ən aktiv olan qoşmalardır. Aktivliyi ilə seçilən *kimi* və *ilə* qoşmaları müasir türk dillərinin əksəriyyətində öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Müasir dilimiz üçün aktiv olan *sonra* qoşması dastan dilində intensivliyə malik deyildir. O cümlədən *sonra* və *üçün* qoşmaları da dastan dilində bir o qədər aktiv olmasalar da, müasir türk dillərində kifayət qədər fəaldır.

5. Dastan dilində işlənmiş qoşmalara müasir ədəbi dildəki işləkliyinə uyğun bütün məqamlarda təsadüf olunur: adlıq halda: *ıçrə*; yiyəlik halda *kibi*; yönük halda *karşu*, *ala/ələ*, *cəlayin*; çıxışlıq halda *sonra*, *bərlü* və s.

6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş sözlərin bir qismi bağlayıcı funksiyasında çıxış etmişdir. Bu funksiyayı yerinə yetirən leksemlərin işlənmə tezliyi bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Bağlayıcı funksiyasında çıxış edən eyni sözlərə bəzən bir səhifədə bir neçə dəfə rast gəlmək olur, halbuki bir qisminə bütün dastan boyunca yalnız bir, ya iki dəfə rastlanır.

7. Ən çox işləkliyə malik bağlayıcı kimi *kim (ki)* bağlayıcısı çıxış edir. Alınma bağlayıcılar sırasında *amma (əmma)* da nisbətən aktivliyi ilə seçilir. *Nə* tam bağlayıcı kimi çıxış etməsə də, gətirdiyimiz nümunələr bu vahidin artıq bölüşdürmə bağlayıcısı kimi formalaşmağa başladığına sübutdur. Başqa bağlayıcıların dastanın dilində aktivliyi adı çəkilən bağlayıcılar qədər deyildir.

8. Milli mənşəli bağlayıcıların həm qoşma, həm ədat, həm də bağlayıcı funksiyası daşması, bəzi zərf və sifətlərin eyni zamanda bağlayıcı kimi çıxış etməsi, ilk növbədə, həmin sözlərin dəyişən semantikasından irəli gəlir. Dəyişən semantika öz növbəsində sözə yeni funksiyalar qazandırır ki, söz yeni bir rolda çıxış etməyə başlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində araşdırdığımız sözlərin heç biri birbaşa semantik funksiyasına görə bağlayıcı kateqoriyasına aid edilə bilməz.

9. Dastanın yazıya alındığı dövrdə bağlayıcılar dastan dilində yeni yaranan köməkçi nitq hissəsi kimi çıxış edir. Dastanın dilində işlədilən bağlayıcıların semantikasi müasir dilimizlə tam səsleşir və cüzi fərqlərlə eyni funksiyayı daşıyır.

10. Dastan dilində *məgər*, *dəxi*, *-mı* ədatı intensivlik baxımından ən işlək ədatlardır. Təsdiq və inkar ədatları intensivlik baxımından müasir dövrümüzdəki qədər aktiv deyil. Ədatların semantikasi mətn daxilində reallaşır. Ədatlarda qrammatik sinonimlik azdır, amma onlarda omonimlik daha çoxdur. Bəzi ədatlarda omonimlik nəzərə çarparsa da, digər funksiyaları da intensivdir. Məsələn, *da //də, ki//kim, gərək* ədatlarının bağlayıcı funksiyaları da olduqca aktivdir.

11. Ədatların araşdırılması dil tarixi baxımdan, eləcə də dastan dilinin tədqiqi baxımdan əhəmiyyətli və bu araşdırma geniş spektri əhatə edir. Bugünkü dilimiz üçün arxaik olan işarə ədatları dastan dilində müəyyən aktivliyə malikdir. *İştə//üştə//uşda, hud* və s. ədatlar bu sıradandır. Aktivlik, əlbəttə ki, sual ədatlarına aiddir: *pəs, -mı, məgər* ədatları *dəxi* ədatından sonra ən işlək ədatlardır. Arzu, istək bildirən *barı* və s. ədatların isə intensivliyi zəifdir. Eyni fikir məhdudlaşdırıcı ədatlara da aid edilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yazıya alındığı dövr üçün qoşma kimi ədatlar da digər köməkçi nitq hissələrinə nisbətən daha mükəmməl şəkildə formalaşmışdır.

12. Dastan dilinin araşdırılması sübut edir ki, həmin dövrdə bəzi köməkçi nitq hissələri kimi, modal sözlər də tam formalaşmamışdır, ancaq yavaş-yavaş aktivlik qazanmağa başlamışdır. Fikrə münasibət bildirmək dastan dilində zəifdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində, modal sözlər az işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan modal sözlər, məsələn, *tutalım*, dastan dilində modal söz kimi yox, öz müstəqil mənasında çıxış etmişdir.

13. Dastan dilində işlənən nidaların araşdırılması onu göstərir ki, dastanın dilində alınma nidalara çox az təsadüf olunmuş, bunun əksinə olaraq, milli mənşəli və əslı nidalara üstünlük təşkil edir. Nidalar çox zaman xitabla birlikdə işlənir, onun təsir gücünü artırır. Daha çox *a* və *ay* nidalarının xitabla işlənməsinə təsadüf edilir. Nidalar həm sadə, həm də çoxkomponentli xitablarla işlənir, dastanın emosional təsir gücünü artırır. Hiss və həyəcan, savaşa təhrik və hazırlıq, təəccüb və təəssüf, kədər və çağırış semantikasi daşıyan nidalar dastanın dilinə rəngarənglik və emosionallıq qatmışdır.

14. Dastan dilinin təhlili göstərir ki, səstəqlidi sözlər artıq o

dövrə də aktiv şəkildə söz yaradıcılığında iştirak edirdi və yeni yaranan sadə leksemlər üçün zəmin rolunu oynayırdı.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında köməkçi nitq hissələrinin pragmasemantik baxımdan təhlili // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, – 2018. № 4, –s. 30-33.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəzi bağlayıcılarla bağlı qeydlər// – Bakı: Tədqiqlər, – Bakı, 2019. №2, – s. 86-93

3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bəzi bağlayıcıların leksik-semantik xüsusiyyəti haqqında // – Bakı: Tədqiqlər, – 2019. № 3, – s.102-106 .

4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 14, – s.260-265 .

5. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən ədatların səciyyəvi xüsusiyyətləri // “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri”. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: – 2019, – s.374-385

6. О лексико-семантических особенностях некоторых соединений в эпосе «Книга Деда Коркута», Языки и культуры народов России и мира. Международная научная конференция// –Махачкала. –19-21 сентября 2019, s. 38-45.

7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında nidalar // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2020. № 2, – s.107-110

8. Возможности валентности вспомогательных частей речи, используемых в «Книге Деде Горгуд», Современный ученый//– Bakı: – 2021. №2, –s.219-223.

9. Modal sözlərin grammatik-semantik xüsusiyyətləri haqqında (“Kitabi-Dədə Qorqud dastanının materialları əsasında”) // – Bakı: Qədim Diyar, –2024. – № 2, – s.26-31.

10. “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanında təqlidi sözlər və onların leksik- semantik xüsusiyyətləri.// “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanının

1325 illiyinə həsr olunmuş “Dədə-Qorqud”1325. Beynəlxalq elmi
konfransın materialları. -Bakı: -2024, -s.160-161

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 09 2025-ci il saat 12⁰⁰-da
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24
Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 43-
cü məhəllə.

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında
təqdimat olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Sumqayıt Dövlət Universitetinin
rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 06 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 17.06.2025
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 36299
Tiraj: 100